

Н. В. Назаруккандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології
Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти**ОНТОГЕНЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ**

У статті проаналізовано онтогенетичні аспекти розвитку емоційного інтелекту особистості на засадах принципів системності, розвитку та детермінізму. Піднімається питання сензитивних періодів розвитку емоційного інтелекту. Описано біологічні та соціальні передумови розвитку емоційного інтелекту, його вікові та позавікові особливості.

Ключові слова: емоційний інтелект, сензитивні періоди, біологічні передумови, соціальні передумови.

Постановка проблеми. На Всесвітньому економічному форумі в Давосі (2016) назвали десять навичок, які будуть важливими в 2020 р.: комплексне розв'язання проблем, критичне мислення, креативність, управління людьми, координація дій з іншими, емоційний інтелект, складання суджень і ухвалення рішень, сервіс орієнтування, ведення перемовин, когнітивна гнучкість. Як бачимо, емоційний інтелект посідає шосте місце. Концепція Нової української школи розглядає розвиток емоційного інтелекту дітей пріоритетним завданням сучасної освіти. На думку директора центру розвитку емоційного інтелекту Сльського університету М. Брекета, покоління дітей, яке виросло в середовищі емоційної освіченості, отримало нові знання найбільш конструктивним способом у потрібний час, може зробити світ більш приємним для життя місцем. Тому проблема розвитку емоційного інтелекту дітей є сьогодні дуже актуальною.

Огляд літератури показує наявність «білих плям» у розумінні механізмів розвитку емоційного інтелекту в онтогенезі, оскільки більшість досліджень спрямовані на вивчення особливостей функціонування емоційного інтелекту дорослих. Недостатньо вивчена структура, істотні ознаки, прояви, ролі, функції емоційного інтелекту у молодшому шкільному та підлітковому віці. Окремі роботи присвячені емпіричному дослідженню емоційного інтелекту особистості в період ранньої юності та ранньої зрілості. Також проблема полягає у тому, що відсутні валідні й апробовані програми цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту дітей.

Мета статті – аналіз передумов та онтогенетичних аспектів розвитку емоційного інтелекту особистості.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі, як зазначає Ж.П. Вірна, емоційний інтелект переважно розглядається як основа свідомої емоційно-мотиваційної регуляції людини, що забезпечує її високу адаптивність

і соціальну ефективність [2, с. 39]. У зв'язку з цим виникають думки про неадекватність вимог до дитини системи освіти та реального життя: високі вимоги освіти до рівня інтелекту особистості, її інтелектуальної спроможності та недооцінювання ролі емоційного інтелекту, тоді як для адаптації, самовираження та самореалізації у професійній діяльності й повсякденному житті більшою є питома вага саме емоційного інтелекту. Тобто, ми весь час спонукаємо особистість до високопродуктивної інтелектуальної діяльності, нехтуючи законами розвитку емоційного інтелекту, й у підсумку часто отримуємо інтелектуально розвинену, але дезадаптовану, неуспішну особистість як у професійній сфері, так і в особистому житті. Саме тому сьогодні розвиток емоційного інтелекту є важливим психолого-педагогічним завданням. Більше того, потрібно відійти від дихотомії «інтелект – емоційний інтелект» і аналізувати їх як інтегральний конструкт. Зокрема, Ю.В. Давидова та інші вчені пропонують розглядати емоційний інтелект як інтегральну категорію в структурі інтелектуальної й емоційно-вольової сфер особистості [4, с. 19]. Так, ще Л.С. Виготський писав про взаємозв'язок між емоціями людини і мисленням, вказував на спільну роботу інтелектуальної та емоційно-вольової сфер особистості щодо успішного функціонування й адаптації людини.

Досліджуючи проблему розвитку емоційного інтелекту особистості в онтогенезі, спираємося на наукові принципи системності, розвитку та детермінізму. Принцип системності нівелює дихотомію «інтелект – емоційний інтелект» та експлікує емоційний інтелект як інтегральний конструкт у структурі інтелектуальної та емоційно-вольової сфер особистості. Принцип розвитку дозволяє аналізувати динаміку розвитку емоційного інтелекту і його прояви в різні вікові періоди. Принцип детермінізму дає можливість простежити причинно-наслідкові зв'язки у процесі розвитку емоційного інтелекту [7; 9].

У психології існують прямо протилежні погляди на проблему розвитку емоційного інтелекту. Автори моделі здібностей Дж. Мейєр, П. Селовей, Д. Карузо вважають, що емоційний інтелект – це стійка здатність, яка не піддається цілеспрямованому розвитку, тоді як емоційні знання – вид інформації, якою емоційний інтелект оперує, легко здобуваються в процесі навчання. Ця теза повертає нас до питання про співвідношення поняття «емоційний інтелект» і «емоційна компетентність». Ми розглядаємо емоційний інтелект як репертуар емоційних компетенцій, які піддаються формульованню впливам. А тому, як і більшість дослідників (І. Андрєєва, Д. Гоулман, Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига, І.В. Опанасюк та ін.), вважаємо, що емоційний інтелект можна і потрібно розвивати на основі емоційної зрілості шляхом формування емоційної компетентності особистості.

Дискусійним є питання сензитивного періоду розвитку емоційного інтелекту. Більшість дослідників схилиються до думки, що цим періодом є дитинство. Емоційний досвід дитини, який вона здобуває в сім'ї та школі, формує її емоційні схеми, роблячи її компетентною або некомпетентною – на основі емоційного інтелекту. Д. Гоулман відзначає, що дитинство і підлітковий вік є «вікнами можливостей» для формування емоційних звичок, які впливають на життя людини [3, с. 38].

Цю ж ідею підтримує Л.М. Новікова, аналізуючи природу емоційного інтелекту в онтогенетичному ракурсі. Вона наголошує, що розвиток емоційного інтелекту набуває актуальності саме в дошкільному й молодшому шкільному віці, оскільки в ці періоди відбувається активне емоційне становлення, формування вміння до рефлексії та децентрації (здатності враховувати потреби і почуття партнера).

І.В. Опанасюк підкреслює, що у старшому шкільному віці створюються умови для *свідомого розвитку емоційного інтелекту*, який характеризується високою сенситивністю, гнучкістю психічних процесів і підвищеним інтересом до сфери внутрішнього «Я» [10, с. 8].

Т.С. Кисельова проаналізувала різні зарубіжні програми розвитку емоційного інтелекту в дитячому віці і наводить дані, які підтверджують їх ефективність [6, с. 10].

На думку О.І. Власової, нервові шляхи мозку розвиваються до середини життя, що дає підстави говорити про ефективність розвитку емоційного інтелекту саме у дорослих.

П. Селовей зазначає, що слід дуже обережно ставитися до розробки і впровадження програм розвитку емоційного інтелекту дітей і підлітків, оскільки обмеження розвитку емоційної сфери дитини системою тренінгів може призвести до запрограмованої одноманітності і втрати індивідуальних особливостей. Вчений пише: «Мені

подобається сама думка про те, що людей можна навчити більш глибокому розумінню власного емоційного життя і допомогти їм у досягненні цілей, але мені не подобається виховання конформності! Боюся, що будь-яка кампанія щодо підвищення емоційного самоконтролю у дітей закінчиться тим, що їх будуть дресувати на «єдино правильну» емоційну реакцію в певній ситуації – сміх на святі, плач на похоронах і т. д.» [1, с. 213].

Маловивченою є проблема розвитку та формування емоційного інтелекту у підлітковому віці. Саме в цей період спостерігаються істотні зміни в інтелектуальній, емоційно-вольовій, мотиваційній, ціннісно-смысловій і поведінковій сферах особистості, які потребують компетентного психологічного супроводу. Слід також враховувати появу основних новоутворень у підлітковому віці: почуття дорослості, прагнення до самоствердження та самовдосконалення, розвиток теоретичного рефлексивного мислення, оволодіння процесом утворення понять, формування ідеалу особистості, розвиток самосвідомості. Все це треба брати до уваги, конструюючи програми розвитку емоційного інтелекту.

І.М. Андрєєва підкреслює, що розвиток емоційного інтелекту розглядається вченими в двох аспектах: вивчення окремих здібностей емоційного інтелекту в онтогенезі та цілеспрямованого (тренінгового) впливу на розвиток окремих показників емоційного інтелекту [1, с. 238–239].

Вважаємо, що найбільший ефект матимуть не монопрограми розвитку емоційного інтелекту, а комплексні програми, спрямовані на розвиток соціальної компетентності, зміцнення інтелектуального, емоційного, соціального та фізичного здоров'я дітей. Найпродуктивнішими методами розвитку емоційного інтелекту, які описуються у науковій психологічній літературі, є гра, арттерапія, психогімнастика, когнітивно-поведінкова терапія, дискусійні методи, моделювання, рольові ігри, зворотній зв'язок, проектна діяльність та ін.

Особливої уваги заслуговує питання біологічних і соціальних передумов розвитку емоційного інтелекту.

У Вікіпедії описуються біологічні передумови розвитку емоційного інтелекту:

– рівень емоційного інтелекту батьків – чим вищий рівень емоційного інтелекту в батьків і сімейний дохід, тим вищі показники емоційного інтелекту у дітей. Відповідно до теорії Д. Гоулмана, кар'єрні та матеріальні успіхи є зазвичай наслідком високого емоційного інтелекту;

– правопівкульний тип мислення – права півкуля відповідає за творчість, уяву, креативність, цілісне сприйняття, інтуїцію, швидкий висновок, загальне враження, емпатію. Люди з розвиненою правою півкулею краще розпізнають емоції інших за мовною інтонацією, оскільки правопівкульний

тип мислення пов'язаний із невербальним інтелектом. Таким чином, домінування правої півкулі виступає передумовою розвитку емоційного інтелекту;

– особливості темпераменту – розумова активність екстравертів більше спрямована на зовнішній світ, ніж на самих себе, тобто вони більш здатні до формування адекватної емоційної відповіді на дії й почуття інших людей.

До соціальних передумов емоційного інтелекту відносять: синтонію, яка змінюється раціоналізацією; рівень розвитку самосвідомості дитини; впевненість у своїй емоційній компетентності; рівень освіти батьків і сімейний дохід; емоційно стабільні стосунки між батьками; «винагороджуючу соціалізацію емоцій» у сімейному вихованні; гендерні особливості виховання; андрогінність; емоційну компетентність; зовнішній локус контролю; релігійність [1, с. 201].

Емоційний інтелект має специфічні вікові та позавікові особливості. Так, Л.М. Вахрушева визначає, що у юнацькому віці та в період ранньої зрілості емоційний інтелект характеризується низьким рівнем розвитку його показників, меншою внутрішньою збалансованістю і різноманітністю стратегій емоційної саморегуляції у порівнянні з дорослими. Таким чином, незрілість емоційної сфери дитини безпосередньо пов'язана з рівнем її емоційного інтелекту. Вчена пише про те, що розвиток емоційного інтелекту протікає *гетерохронно і проходить стадії росту та спаду показників*. Зокрема, нею була встановлена нерівномірна динаміка за параметром «регуляція емоцій інших людей»: 16–17-річні і 22–23-річні демонструють вищу здатність до регуляції емоцій інших людей, ніж 18–21-річні. Важливим параметром емоційного інтелекту, як зазначає Л.М. Вахрушева, є збалансованість, рівномірність розвитку його показників, пов'язаних із соціометричним статусом і стилем міжособистісної комунікації.

І.В. Опанасюк, вивчаючи особливості емоційного інтелекту старшокласників, наводить дані емпіричного дослідження, які також свідчать про низький і середній рівні емоційного інтелекту юнаків [10, с. 18].

До позавікових особливостей розвитку емоційного інтелекту відносять гендерні – незалежно від віку рівень розвитку емоційного інтелекту у дівчат і жінок вищий, ніж у хлопців і чоловіків.

Так, Ю.В. Давидова емпірично встановила статево-рольові відмінності емоційного інтелекту та його ознак у підлітковому віці: у дівчаток більш високий рівень розвитку емоційного інтелекту, у зв'язку з тим, що показники емоційного інтелекту, які репрезентують фактор «розуміння емоцій» (емоційна обізнаність, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей) у них вищі, ніж у хлопчиків. Вчена доводить, що інтелект у підлітковому

віці є стійкою гетерогенною категорією, функціями якої є забезпечення успішності діяльності, оптимізація і гармонізація процесів внутрішньо-особистісної і міжособистісної взаємодії [4, с. 15]. Розвиток емоційного інтелекту має кількісний і якісний характер: в онтогенетичному вимірі зростає здатність особистості розпізнавати емоції інших людей і розуміти складні відтінки власних емоційних переживань, тобто зростає рівень її емоційного інтелекту.

Розглянемо роль сім'ї у розвитку емоційного інтелекту дітей. Так, у багатьох дослідженнях доводиться, що сім'я має визначальний вплив на розвиток емоційного інтелекту дітей, а саме стилі сімейного виховання, емоційне прийняття батьками дитини, а також те, чи є сім'я повною чи неповною, благополучною чи неблагополучною. Тому розвиток емоційного інтелекту підлітків слід починати з вивчення особливостей сімейного виховання та роботи з сім'єю.

Є.О. Іванова досліджувала взаємозв'язок емоційного інтелекту підлітків та особливостей їх сімейних стосунків. Дані її емпіричного дослідження показують, що взаємини з батьками, батьківський контроль, а також рівень тривожності та самооцінки є провідними чинниками в розвитку емоційного інтелекту підлітків. Авторка розмірковує над тим, де більше активізується розвиток емоційного інтелекту підлітка: у соціальному середовищі чи в сімейному колі, обґрунтовує, чому родина може бути або сприятливим, або несприятливим середовищем для формування емоційного інтелекту підлітка. На її думку, основним предиктором формування високого рівня емоційного інтелекту є те, як оцінює і сприймає підліток сімейну ситуацію та своє місце в ній [5].

Є.О. Іванова виділяє два типи сімей: емоційно диференційовані й емоційно недиференційовані, які розрізняються за вісьмома параметрами: комунікацією, самооцінкою, сімейною системою (нормами), соціальними зв'язками, рівнем особистісної тривоги, присутністю у теперішньому моменті, рівнем конфліктності сім'ї, позицією дитини в сімейній системі [5].

Для *емоційно диференційованих сімей* характерними є чесна, відкрита, ясна, пряма комунікація; висока або нормальна самооцінка; гнучкі правила, які змінюються за необхідності; повна свобода будь-яких обговорень, автономність; різноманіття соціальних зв'язків, відкритість сімейної системи; нормальний рівень особистісної тривоги; зважання на потреби дитини в теперішньому; нормальний рівень конфліктності в сім'ї; рівень дитини, коли задовольняються її потреби.

Для *емоційно недиференційованих сімей* характерними є нечесна, заплутана, невизначена, неадекватна комунікація; низька/неадекватна/викривлена/завищена самооцінка; правила

приховані, жорстокі, незмінні, дріб'язкова опіка і контроль, заборони на обговорення; страх перед соціумом, закритість, відсутність соціальних зв'язків (або загравання з соціумом); високий рівень особистісної тривоги; ігнорування нагальних потреб дитини, спрямованість у минуле або майбутнє; високий рівень конфліктності в сім'ї; позиція в ролі одного з батьків (парентифікація або триангуляція) [5].

К.Р. Маннапова вивчала вплив повноти сім'ї та благополуччя сімейного виховання на емоційний інтелект підлітків. Результати її емпіричного дослідження показують, що підлітки з неповних сімей із порушенням типу виховання мають найнижчий рівень емоційного інтелекту, а найвищі показники мають підлітки з повних сімей без порушення типу виховання. Також дослідниця зазначає, що повнота сім'ї впливає більше, ніж наявність порушення типу виховання на рівень емоційного інтелекту – у підлітків із неповних сімей показники нижчі, ніж у підлітків із повних [8].

Таким чином, дитину не можна розглядати відособлено як об'єкт дослідження. Вона завжди є частиною складних сімейних, соціальних і міжособистісних відносин. Аналізуючи рівень тривожності та самооцінки дитини, варто також проаналізувати рівень тривожності та самооцінки в сім'ї. Для розвитку емоційного інтелекту дитини сприятливим є середовище повної, емоційно диференційованої сім'ї.

Висновки. Проведений аналіз проблеми надав змогу виявити суперечність між необхідністю розвитку емоційного інтелекту дітей і відсутністю науково обґрунтованих програм. Найбільш результативними є комплексні освітні програми, спрямовані на розвиток психологічної чи соціальної компетентності, а не окремих компонентів емоційного інтелекту. Виділяють біологічні (рівень емоційного інтелекту батьків, правопівкульний тип мислення, особливості темпераменту) та соціальні (синтонію; рівень розвитку самосвідомості дитини; впевненість у емоційній компетентності; рівень освіти батьків і сімейний дохід; емоційно стабільні стосунки між батьками; гендерні особливості виховання; андрогінність; емоційну компетентність; зовнішній локус контролю; релігійність) передумови розвитку емоційного інтелекту. Виявлено, що емоційний інтелект має специфічні вікові та позавікові особливості, є стійкою гетерогенною категорією, функціями якої є забезпечення успішності діяльності, оптимізація і гармонізація процесів внутрішньоособистісної та міжособистісної взаємодії. Розвиток емоційного інтелекту має якісний і кількісний характер в онтогенетичному ракурсі.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у вивченні психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту підлітків, впровадженні програми, що слугуватиме розвитку емоційного інтелекту та покращенню міжособистісних стосунків учнів.

Література:

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии: монография. Новополюк: ПГУ, 2011. 388 с.
2. Вірна Ж.П., Брагіна К.І. Емоційний інтелект у смисловому локусі професіоналізації особистості. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць ДВНЗ «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. № 2 (8). С. 38–43.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / пер. с англ. А.П. Исаевой. М.: АСТ; Владимир: ВКТ, 2009. 478с.
4. Давыдова Ю.В. Эмоциональный интеллект: сущностные признаки, структура и особенности проявления в подростковом возрасте: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.01. М., 2011. 20 с.
5. Іванова Є.О. Чинники розвитку емоційного інтелекту в підлітків та психокорекційна робота щодо оптимізації його рівня. URL: [file:///C:/Users/%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%BA/Downloads/apsp_2015_3_8%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%BA/Downloads/apsp_2015_3_8%20(1).pdf)
6. Киселева Т.С. Эмоциональный интеллект как жизненный ресурс и его развитие у взрослых: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13. М., 2015. 26 с.
7. Коврига Н.В. Стресозахисна та адаптивна функції емоційного інтелекту: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2003. 23 с.
8. Маннапова К.Р. Специфіка емоційного інтелекту підлітків з неповних сімей. URL: [file:///C:/Users/%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%BA/Downloads/VKhnpu_psykhol_2012_42\(1\)___20.pdf](file:///C:/Users/%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%BA/Downloads/VKhnpu_psykhol_2012_42(1)___20.pdf)
9. Носенко Е.Л., Коврига Н.В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: монографія. К., 2003. 159 с.
10. Опанасюк І.В. Психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту старшокласників засобами арт-терапії: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2017. 20 с.

Назарук Н. В. Онтогенетические аспекты развития эмоционального интеллекта

В статье проанализировано онтогенетические аспекты развития эмоционального интеллекта личности на принципах системности, развития и детерминизма. Поднимается вопрос о сензитивных периодах развития эмоционального интеллекта. Описано биологические и социальные условия развития эмоционального интеллекта, его возрастные и вневозрастные особенности.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, сензитивные периоды, биологические предпосылки, социальные предпосылки.

Nazaruk N. V. Ontogenetic aspects of the development of emotional intelligence

The article analyzes the ontogenetic aspects of the development of emotional intelligence on the principles of systemicity, development and determinism. The question arises about sensitive periods of development of emotional intelligence. The biological and social preconditions of the development of emotional intelligence, its age and endemic features are described.

Key words: emotional intelligence, sensitive periods, biological preconditions, social preconditions.